

5. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології / І. Нечуй-Левицький / — К.: Обереги, 2003. — 144 с.
6. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Космогонічні українські народні погляди та повір'я / Г. Булашев / — К.: Довіра, 1992. — 416 с.
7. Максимов С.В. Нечистая, неведомая и крестная сила / С.В. Максимов / — С-Пб.: Товарищество Р. Голике и А. Вильборг, 1903. — 530 с.
8. Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології / Хв. Вовк / — Прага: Леріографія, 1928. — 358 с.
9. Гнатюк В. Нарис української міфології / В. Гнатюк / — Львів: Інститут народознавства НАН України, 2000. — 264 с.
10. Павленко Ю. Дохристиянські вірування давнього населення України: Монографія / Ю. Павленко / — К.: Либідь, 2000. — 328 с.
11. Даниленко В. Н. Неолит Украины: Главы древней истории Юго-Восточной Европы. — К.: Наукова думка, 1969. — 257 с.
12. Виклади давньослов'янських легенд, або міфологія / укладена Я.Ф. Головацьким. — Київ: Довіра, 1991. — 94 с.

Лавриненко С. І. Міфологічна система східних славян і її історична трансформація

В статті розглядаються в поєднанні з історичним порівнянням дві основні складові світоглядно-релігійної системи східних славян — міфологічна і демонологічна. Автор розкриває сутність трансформаційних змін міфологічної системи і еволюцію славянського язичества, робить детальний аналіз пантеону і пандемоніума. Дослідник аналізує індоєвропейську міфологічну основу. Прослідковується взаємозв'язок різних часових культурно-релігійних традицій, а також визначається сутність народного світогляду східних славян.

Ключевые слова: міфологія, демонологія, космогонізм, світогляд, дуалізм, віровання, язичество, теогонічні міфи, індоєвропейська система, східні славяни, божество.

Lavrinenko S. I. Mythological system of the Eastern Slavs and historical transformation

The article deals with the historical combined and compared the two main components of ideological-religious system of the Eastern Slavs — mythological and demonological. The author reveals the essence of transformational change and evolution of mythological Slavic paganism, makes a detailed analysis of the pantheon and pandemonium. The researcher analyzes the Indo-European mythological basis. Traced the relationship of different time cultural and religious traditions, and determined the nature of the national ideology of the Eastern Slavs.

Keywords: mythology, demonology, kosmohonizm, philosophy, dualism, beliefs, Paganism, theogonic myths Indo-European system, the eastern Slavs deity.

УДК 94(477)"10/11":327

В. В. Половинська

РУСЬКО-СКАНДИНАВСЬКІ ВІЙСЬКОВІ КОНТАКТИ XI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XII ст.

Розглянуті характер і особливості русько-скандинавських військових взаємин, перебіг та наслідки взаємовпливів у дружній культурі, зокрема, у формуванні і облаштуванні військових спільнот, їх озброєнні та різноманітних елементах матеріальної культури, так чи інакше пов'язаних з військовою справою тощо. Зроблено акцент на безпосередній зв'язок військового аспекту русько-скандинавських відносин із культурним, економічним і політичним аспектами. Також відзначено ментальні і, відповідно, джерелознавчі стереотипи щодо перебування скандинавського воїна на Русі.

Ключові слова: Давня Русь, Скандинавія, епоха вікінгів, військові контакти, військова служба, військова справа, військовий похід, воїни, найманці, озброєння, дружина

Скандинавські джерела зберегли відомості про залучення якоїсь частини скандинавів до внутрішнього життя давньоруського суспільства, і в першу чергу — до війська князя в ролі професійної військової сили. Лексика рунічних написів демонструє, що основною метою відвідувань скандинавами Русі було особисте збагачення, причому найбільш популярним шляхом придбання матеріальних цінностей була винагорода за службу, так як про неї неодноразово згадується в написах, а пласт термінів і виразів, які свідчать про військові заходи скандинавів, більш численні та різноманітні, аніж слова і вирази, що говорять про розвиток торговельних зв'язків [1].

Збірки королівських саг «Коло земне» і «Гарна шкіра» оповідають про те, що військо князя (Володимира і Ярослава, відповідно), «яке він відправив охороняти країну», очолювали норвезькі конунги Олав Трюггвасон і Харальд Сігурдарсон (Хардрада). У тій же ролі опиняється, згідно з «Пасмом про Еймунда», знатний норвежець Еймунд Хрінгссон, що йде на службу спочатку до Ярослава, а потім до його брата — полоцького князя Брячислава Ізяславича (Вартілава саги). При тому, що немає даних, здатних підтвердити пряму інформацію саг, тобто той факт, що саме названі норвежці стояли на чолі давньоруського війська, непряма інформація, котра міститься в цих звістках, сумніву не викликає, оскільки верифікується руськими джерелами. Князі до XI ст. наймали до себе на службу дружини вікінгів і уклали з їх ватажками своєрідний колективний договір, на що вказують і літописи, і саги. Умови такого договору донесли до нас «Пасмо про Еймунда», про що піде мова нижче.

Інформації про походи норманів на Русь в джерелах майже немає. У тих небагатьох рунічних написах XI ст., які згадують Гарди і Хольмгард, далеко не завжди можна розрізнити, про що йдеться – про військовий напад чи про торгівлю, – оскільки вікінг завжди був і купцем, і воїном одночасно. На кінець VIII – початок XI ст. припадають розповіді саг про поїздки вікінгів у Східну Прибалтику і про сезонні напади їх розрізнених дружин з метою пограбування на Ейстланд і Курланд [2, с. 27-42]. До XII–XIII ст. відносяться повідомлення про прикордонні конфлікти в Фіннмарку. Повідомлень про військові походи безпосередньо на Русь в королівських сагах і хроніках всього два: про датоване 997 р. спалення Ладоги ярлом Ейріком Хаконарсоном і про похід ярла Свейна Хаконарсона (1015 р.) по Східному шляху до Карелії і на Русь.

Надзвичайно важливими для мого дослідження є археологічні свідчення про бурхливу військову діяльність скандинавів в епоху Ярослава Мудрого. Так, переважна частина пам'яток, встановлених на честь людей, що загинули або побували «у Гардах» або «на Сході» (41 + 24 в пам'ять про учасників походу Інгвара), відноситься до XI ст. З них першою половиною – серединою XI ст. датується 21 рунічна стела (+ 24 Інгварових каменя) і 9 – IX–XI ст. в цілому. До середини – другої половини XI ст. відноситься всього 11 стел. Хронологічне розподілення пам'яток виразно свідчить про більш масовий характер поїздок жителям Свеаланду (більшість каменів походить з Упланду і Седерманланду) саме в епоху Ярослава Володимировича. До цього ж часу належать і камені, встановлені на згадку про «вождів війська», котрі полягли на Русі; згадуються також битви «конунгів» на сході. Переважна більшість тих, на чію пам'ять встановлені камені, «померли», «були вбиті» або «полягли» під час поїздок на схід – що говорить про бурхливу військову діяльність скандинавів на Русі в першій половині XI ст. [3, с. 78-79; 4, с. 74-88]

XI–XIII століттями датуються і знахідки в Масковічах – більше 100 фрагментів кісток птахів і тварин з нанесеними на них рунічними написами. Руни виявляють зв'язок зі скандинавською «побутовою» рунічною писемністю XII–XIV ст. Л. В. Дучіц і Є. А. Мельникова вказали як на один з ймовірних «контингентів носіїв цієї писемності» – на «скандинавських найманців-воїнів, що служили в дружинах руських князів і зупинилися тут на шляху між гирлом Західної Двіни і Полоцьком, дещо в стороні від основної дороги» (при наявності прямого водного зв'язку із Західною Двіною і сухопутного шляху вздовж Двіни, що проходив через Браслав [5, с. 85, 91]), «або перебували тут деякий час на поселенні в якості гарнізону полоцького князя» [6, с. 215].

Ярослав Мудрий, однак, був останнім руським князем, що широко використовував скандинавських найманців для вирішення внутрішньополітичних питань. «Повість временних літ» двічі говорить про спеціальне запрошення варягів в моменти найвищого напруження боротьби: 1015 р., в період загострення відносин з Володимиром, і 1024 р., під час усобиці з Мстиславом. Крім того, присутність варягів у війську Ярослава відзначається 1015 р. (у розповіді про антиварязьке повстання в Новгороді), 1018 р. (боротьба зі Святополком і Болеславом), 1025 р. (при описі битви при Ліствені), 1036 р. (відбиття печенігів, що обложили Київ), 1043 р. (при розповіді про похід Володимира Ярославича на Візантію). Ці уривчасті і різночасні згадки свідчать про те, що під час свого правління як в Новгороді, так і в Києві Ярослав постійно тримав більший чи менший контингент найманців-варягів у складі свого війська. Про те ж говорять і чисельні скандинавські джерела: саги, згадані вище рунічні написи тощо.

Актуальним є питання про оплату найманців, тим паче що основною метою походів скандинавів як на Русь, так і в інші країни було збагачення, як я вже зазначила. Питання про форми і розміри оплати скандинавських найманців на Русі розглядали такі дослідники як А. І. Лященко [7, с. 1061–1086], Є. А. Мельникова [8], Т. Н. Джаксон (у зв'язку з аналізом «Пасма про Еймунда» [9]) та М. Б. Свердлов (при характеристиці діяльності скандинавів на Русі в цей час [10, с. 55-68]). Згідно з їх висновками, угода Ярослава зі скандинавами, згадана в «Пасмі про Еймунда» та в коротких повідомленнях руських літописів, демонструє, що скандинавські дружини розглядалися Ярославом лише як наймана бойова сила, що використовувалася за потреби в міжусобній (інколи і в міждержавній) боротьбі. Джерела характеризують варягів як професійну частину руського князього війська, а також як виконавців волі того князя, на службі котрого вони знаходилися; інтереси найманців обмежувалися чисто матеріальними чинниками.

Скандинавські рунічні написи, зокрема, поминальні тексти, містять цінну інформацію про структуру суспільних верств, пов'язаних з поїздками «на Схід, в Гарди», про їх взаємини – родинні, товариські або ділові. На 11 пам'ятниках згадуються «фелаги» – товариші, компаньйони по торговельному заходу або соратники по дружині. В числі тих, хто був залучений до зв'язків із Руссю – бонди, «кращі мужі», молоді воїни – «дренги» (які складали основний контингент дружин вікінгів), слуги, домочадці, дружинники. Один з пам'ятників (Колінд в Данії) встановлений ремісником-ковалем, брат якого помер на Сході [11, с. 63-65].

Обширна термінологія розкриває характер поїздок. Вони відбувалися на великих торгових судах (*knorr*), з командою 15–20 чоловік, так само як і на швидкохідних бойових *skeid*. Капітани кораблів, а нерідко і їх власники та ватажки дружин позначалися терміном *styrimadr* – в джерелах він застосований до глави як військових, так і торгових походів. Останнє підкріплено низкою торгових термінів: згадуються кораблі з цінними товарами, шкірами, хутрами, шкурами, терезами (в написі на коробці для терезів з Сігтуни; варто відзначити, що аналогічні терези та футляри до них широко відомі в археологічних пам'ятках як Скандинавії, так і Східної Європи). Судячи з деяких текстів, певну організаційну роль в торгівлі XI–XII ст. грали скандинавські церкви, відомі за писемними та археологічними джерелами в Новгороді і Смоленську [1, с. 193; 12, с. 140-150]. Лаконічність текстів не дозволяє деталізувати цілі поїздок: кілька разів згадується про «нажити на Сході» багатство, майно, спадщину чи золото. Джерелом цих коштів могли бути як торгові операції, так і військові походи. Ватажки походів (конунги, стюрмани, форінги тощо) названі неодноразово. Симптоматична поява спеціалізованого терміна *pingalid* для позначення найманого війська. Поряд з ним вживається шведське слово *grid*, що позначає дружину, а також інші слова військової термінології.

На думку А. А. Хлевова, з організаційної точки зору в епоху вікінгів мали місце три основних типи військових формувань: народне ополчення, дружини конунгів і вільні дружини вікінгів [13, с. 51-52]. Дослідник відзначає, що «в стадіально близьких суспільствах Європи, що переживали тотожний етап розвитку – в межах так званої Балтійської цивілізації, серед фінських і балтійських племен, на Русі, можливо у Польщі – формувалися подібні форми дружин. Причому скандинавські дружини були саме зразком для наслідування – як найбільш ефективні у своєму роді приклади. За їх образом і подобою збивалися команди з жадібною до військових нововведень молоді та досвідчених воїнів в суміжних зі Скандинавією країнах, їх зброєю, – частиною придбаною, частиною скопійованою, – вони озброювалися» [13, с. 57]. Однак у силу невідомості джерелами дане твердження викликає закономірні сумніви.

З-посеред численних військових і торгових походів вікінгів у Східну Європу найбільш відомий скандинавським джерелам похід кінця 30-х – початку 40-х рр. XI ст., зроблений шведами під проводом хевдінга на ім'я Інгвар. Зазначений похід закінчився трагічно, велика частина його учасників загинула, про що свідчать, зокрема, згадані вище так звані Інгварові камені. Цей військовий захід вікінгів у Східній Європі Є. А. Мельникова ототожила з походом князя Володимир Ярославича 1043 р. [4, с. 74-88] Ним завершується останній етап русько-скандинавських військових взаємин епохи вікінгів.

Археологічний матеріал свідчить про помилковість уявлення про те, ніби київське озброєння цілком було норманським, разом з тим не можна заперечувати певний внесок (приблизно з 900 р.) варягів у військову справу Давньої Русі, що сприяв зростанню і зміцненню військової могутності слов'ян. Цей вклад не був обумовлений їх перевагою. Нормани в Східній Європі діяли на вже підготовленому до швидкого оформлення військово-феодальної організації ґрунті, де задовго до їх появи визріли умови для активного прогресу у військовій справі. У південно-східне Приладощя, Ярославське Поволжя, Смоленське і Київське Подніпров'я, Суздальське Опілля скандинави приносили кращі з наявних в їх розпорядженні зразків зброї, навички пішого бою і вправного кораблеводіння. За посередництва вікінгів на Русь надходили каролінзькі мечі та скрамасакси, північні наконечники піхов мечів, деякі форми іноземних списів, сокир, стріл, круглі щити, деталі (втім, небагато) кінської зброї. Самі прибульці відчували сильний вплив місцевих умов. Під час поневірянь на руських просторах і на Сході вони перейняли шаблю, стали більш широко вживати кольчуги, конічний шолом, кочівницьку піку, східний чекан, руські бойові сокири, можливо, складний лук, округлі стремена та інші приналежності упряжі, навчилися новим прийомам кінного бою. Цей процес, безумовно, був взаємозбагачуючим і багатостороннім. Прогрес в озброєнні вікінгів під впливом східноєвропейських умов мав певне значення і для формування ранньофеодальних сил самої Скандинавії. Яскравою ілюстрацією цього твердження можна вважати одне з камерних поховань Бірки (№ 735) з похованням воїна в супроводі жінки і коня. Серед чоловічих речей – масивна шпилька з довгою голкою, прикрашена трьома масками, на манер зображення маски з гніздовського скарбу 1868 р. В жіночому похованні, окрім фібул (типу 51-е), знайдено дзеркало, залишки шовкової матерії, дзвіночок східноєвропейського походження. Але особливо цікавим є комплект озброєння: меч з опущеним перехрестям (рису, на думку зброєзнавців, суто східна), піка та овальні стремена. Весь цей набір міг скластися тільки «у Гардах», в умовах постійного військового контакту з кочівницьким степом. Перед нами, мабуть, одне з типових поховань «русів в Бирці», пишна могила варяга, котрий після довгого життя на Русі повернувся на батьківщину, де він, судячи з поховального обряду, посів чільне місце серед свейської ранньофеодальної знаті [14, с. 256-259; 15, с. 156-157].

Співвідношення в давньоруській дружинній культурі західноєвропейського (каролінзького), скандинавського і власне руського компонентів дуже виразно простежується за характером найважливішої з категорій дружинного спорядження, атрибуту соціального стану давньоруського «лицарства», воїнів-дружинників – мечам IX–XI ст. На території Давньої Русі відомо 87 типологічно визначених мечів цього часу. Клинки 55-ти з них були розчищені при дослідженні, проведеному в 1963–1964 рр., в результаті чого на лезах проступили невідомі раніше написи ремісників, різні накреслення і дамаскування. Динаміка розповсюдження типів каролінзьких мечів, представлених на Русі і в скандинавських країнах, показова для розвитку русько-скандинавських відносин. З приблизно трьох десятків типів мечів, в епоху вікінгів відомих в Скандинавії, на Русі представлено 12 (з деякими варіантами); не менше 4 типів мечів IX–X ст. слід розглядати як такі, що сформувалися на Русі [16, табл. XIV].

Можна виділити кілька основних груп типів мечів. Рання група, характерна для початку епохи вікінгів, представлена типами В і Н, поширеними в IX ст. (варіанти останнього і в X ст.). Зріла група типів – ошатно декоровані мечі зі складнопрофілірованими наверх'ям; одержала широке поширення в «дружинній культурі» ранньофеодальної знаті [11, с. 125-127] і представлена типами D, E, S, T-1, T-2 (сюди входить меч з Монастирища). Пізні типи мечів епохи вікінгів представлені на Русі типами U, V, W, X, Y, Z; розповсюдились з другої половини X й проіснували до XI ст. Особливу групу складають «руські форми»: мечі типів Z-особливий, A-місцевий, та «скандинавський» (фощеватівський меч) [16, с. 34-37]. Загалом, мечі IX – першої половини XI ст. зустрічаються в басейнах Дніпра, Ладозького озера і Верхньої Волги, концентруючись в районах найдавніших міських центрів.

Насамкінець слід зазначити, що відповідно до середньовічного «літературного етикету» в оповіданнях про службу вікінгів іноземним правителям дійсні факти могли бути спотворені тим стереотипним описом, що підкорявся загальній установці на прославлення персонажа саги [17, с. 507-522]. Зображення вікінга (і не лише вікінга-найманця) в сагах прямує двома основними напрямками. Його образ ідеалізується за допомогою, з одного боку, уславлення його гіперболізованих чеснот, а з іншого – протиставлення йому його оточення, як дружнього, так і ворожого. Ворог повинен володіти силою і жорстокістю, щоб бути гідним героя і щоби перемога над ним виявлялася подвигом доблесті, сили або розуму. Друг може володіти деякими

перевагами, але ні в якому разі не перевершувати ними героя. Обидва способи героїзації широко застосовані автором згаданого нами «Пасма про Еймунда», проте залучення дослідниками сагового контексту дало змогу вичленили достовірні факти, зокрема, відомості про форми і розміри оплати скандинавських найманців.

Можна зробити висновок, що військовий аспект взаємин Давньої Русі і Скандинавії до початку XI ст. являв собою підсумок найвищих в ранньому середньовіччі плідних військових і торговельних контактів, що прискорили темп розвитку місцевої військової справи. Незважаючи на незгоду, що подекуди траплялася, зазначені стосунки будувалися на засадах взаємної зацікавленості і породили дружні міждержавні зв'язки та взаємовигідне технічне співробітництво.

Джерела та література

1. Мельникова Е. А. Свидетельства скандинавских рунических надписей XI-XII вв. о народах Восточной Европы / Е. А. Мельникова // Скандинавский сборник XX. – Таллин: Ээсти Раамат, 1975.
2. Джаксон Т. Н. Исландские королевские саги как источник по истории Восточной Прибалтики (VII–XII вв.) // Летописи и хроники. 1980 г. – М., 1981. – С. 27–42.
3. Мельникова Е. А. Балтийская политика Ярослава Мудрого / Е. А. Мельникова // Ярослав Мудрый и его эпоха. – М.: "Индрик", 2008. – С. 78–79.
4. Мельникова Е. А. Экспедиция Ингвара Путешественника на восток и поход русских на Византию в 1043 г. / Е. А. Мельникова // Скандинавский сборник XXI. – Таллин: Ээсти Раамат, 1976. – С. 74–88.
5. Алексеев Л. В. Полоцкая земля в IX–XIII вв. (Очерки истории Северной Белоруссии) / Л. В. Алексеев. – М., 1966. – С. 85, 91.
6. Дучиц Л. В., Мельникова Е. А. Надписи и знаки на костях с городища Масковичи (Северо-Западная Белоруссия) / Л. В. Дучиц, Е. А. Мельникова // ДГ. 1980 г. – М., 1981. – С. 215.
7. Лященко А. И. «Eymundar saga» и русские летописи / А. И. Лященко // Известия Академии наук СССР. – 1926. – VI серия, Т. XX, № 12. – С. 1061–1086.
8. Мельникова Е. А. "Сага об Эймунде" о службе скандинавов в дружине Ярослава Мудрого / Е. А. Мельникова // Сб. «Восточная Европа в древности и Средневековье». – М., 1978.
9. Джаксон Т. Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе. Тексты, перевод, комментарий. Издание второе, в одной книге, исправленное и дополненное / Т. Н. Джаксон. – М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2012. – 779 с.
10. Свердлов М. Б. Скандинавы на Руси в XI в. / М. Б. Свердлов М. Б. // Скандинавский сборник. – Таллин, 1974. – Вып. XIX. – С. 55–68.
11. Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе / Г. С. Лебедев. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1985. – 640 с.
12. Воронин Н. Н., Раппопорт П. А. Зодчество Смоленска XII–XIII вв. / Н. Н. Воронин, П. А. Раппопорт. – Л., 1979. – 413 с.
13. Хлезов А. А. Дружина Севера как исторический феномен / А. А. Хлезов // Скандинавские чтения 1998 года. – СПб.: Наука, 1999. – С. 49–57.
14. Arbman H. Birka. I. Die Graber. Text / H. Arbman. – Stockholm, 1943.
15. Лебедев Г. С. Монеты Бирки как исторический источник / Г. С. Лебедев // Скандинавский сборник. – Таллин, 1982. – Вып. 27. – С. 156–157.
16. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие: Мечи и сабли IX–XIII вв. / А. Н. Кирпичников. – М.–Л., 1966. – Вып. 1. – (Археология СССР. Свод археологических источников, вып. Е1–36).
17. Древняя Русь в свете зарубежных источников: Учебное пособие для студентов вузов / [М. В. Бибиков, Г. В. Глазырина, Т. Н. Джаксон и др.; под ред. Е. А. Мельниковой]. – М.: Логос, 1999. – 609 с.

Половинская В. В. Русско-скандинавские военные контакты XI – первой половины XII в.

Рассмотрены характер и особенности русско-скандинавских военных взаимоотношений, ход и последствия взаимовлияний в дружинной культуре, в частности, в формировании и обустройстве военных сообществ, их вооружении и различных элементах материальной культуры, так или иначе связанных с военным делом, и т. п. Сделан акцент на непосредственную связь военного аспекта русско-скандинавских отношений с культурным, экономическим и политическим аспектами. Также отмечено ментальные и, соответственно, источниковые стереотипы относительно пребывания скандинавского воина на Руси.

Ключевые слова: Древняя Русь, Скандинавия, эпоха викингов, военные контакты, военная служба, военное дело, военный поход, воины, наемники, вооружение, дружина

Polovinska V. V. The Rus-Scandinavian military contacts in XI – the first half of XII c.

The character and peculiar properties of the Rus-Scandinavian military relations, the course and consequences of interaction in retinue culture, in particular, in the formation and equipping of military communities, their armament and various elements of the material culture, connected with the military affair etc are considered. The emphasis is on the direct relationship of the military dimension of the Rus-Scandinavian relations with the cultural, economic and political aspects. Mental and, accordingly, source stereotypes regarding the stay of the Scandinavian warrior in Rus are also noted.

Keywords: Old Rus, Scandinavia, the Viking age, military contacts, military service, military science, military campaign, soldiers, mercenaries, weapons, retinue